

ШЛЯХ ДО ВІДРОДЖЕННЯ

(сходознавство в Радянській Україні у післявоєнні роки)

ІСТОРИЧНО склалося так, що сходознавство як певний науковий напрям з'явилося в Україні лише після набуття нею статусу незалежної держави у 1918 р., поштовхом для того стало створення Національної академії наук і приїзд до Києва орієнталіста такого масштабу, як А.Ю. Кримський, що сприяло розвитку спеціалізованих установ, які у середині 20-х – поч. 30-х рр. склали досить розгалужену мережу.

По-перше, це була академічна кафедра А.Ю. Кримського з її комісіями. По-друге, протягом 1926–1930 рр. за підтримки держави існувала потужна і багатогалузева громадська організація – Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС) із центром у Харкові та філіями в Києві й Одесі. По-третє, у 1930–1934 рр. функціонували державний Український науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС) і Вечірній технікум східних мов. Їхня діяльність отримала підтримку наукової громадськості та водночас спиралася на зацікавленість із боку держави; за короткий час існування сходознавство в Україні досягло визначних успіхів: сформувалася плеяда фахівців, видавався журнал “Східний світ”, відбулися два сходознавчих з'їзди, які не тільки показали значний творчий потенціал українських учених, але й набули, як це відзначалося сучасниками, значення всесоюзних.

Однак в умовах політичного та ідеологічного тиску тоталітарної держави протягом 1933–1934 рр. усі сходознавчі установи – академічні, громадські, державні – були знищені, багато провідних учених було репресовано, а більшість тих, кому пощастило уникнути репресій у 1933 році, була знищена у 1936–1938 рр. Сам Кримський, переживши роки знущань, а після них короткий фавор, на початку війни був ув'язнений і невдовзі загинув, а його ім'я майже на 20 років було викреслене з радянської науки.

У перші повоєнні роки науки про Схід в Україні не розвивалися, позаяк не вважалися

актуальними. Зосталося зовсім небагато вчених, для яких Схід був справою їхнього життя, однак вони не мали можливості застосувати свої знання. Серед них А.П. Ковалівський, Т.Г. Кезма і В.М. Бейліс.

Андрій Петрович Ковалівський, який свого часу багато сил віддав розбудові ВУНАС, піклувався про поширення східних мов і створення словників, був змушений у 1934 р. покинути Україну й вивчав арабські рукописи під керівництвом Г.Ю. Крачковського у Ленінграді, але у 1938 р. був репресований. Звільнений з таборів завдяки клопотанням Крачковського вчений повернувся до активної наукової діяльності. З 1948 р. працював у Харківському університеті, захистив докторську дисертацію, отримав звання професора, а з 1953 р. очолював кафедру нової і новітньої історії. Його переклад, коментар і аналіз творів Ібн-Фадлана – цінного джерела для вивчення середньовічної історії народів Східної Європи – поставили ім'я Ковалівського поряд з видатними арабістами світу¹.

Тауфік Гаврилович Кезма – старий соратник А.Ю. Кримського – не залишав викладання арабської мови у Київському університеті, однак, не маючи підтримки з боку адміністрації, змушений був задовольнитися кількома необов'язковими годинами й працював з невеликою групою студентів (5–6 осіб) у коридорі, оскільки аудиторія для тих занять не передбачалася, а незабаром і взагалі був звільнений. Крім викладання, Кезма займався перекладами з арабської, зокрема перекладав твори М. Нуайме².

З науковців молодшого покоління цілкомито присвятив себе орієнталістиці учень Т.Г. Кезми В.М. Бейліс.

Вольф Менделевич Бейліс (1923–2000), відомий український арабіст, народився у м. Василькові Київської області. Здобув освіту в Київському університеті, однак Друга світова війна перервала навчання. Юнак брав участь у воєнних діях, мав нагороди, після війни повернувся до

навчання, ретельно студював арабську мову і в 1950 р. закінчив історичний факультет університету. За розподілом поїхав до Чорнобиля, де працював директором середньої школи, але не залишав наукової праці – досліджував східні джерела до історії Східної Європи. В найскладніших умовах, не маючи доступу до архівів і книгарень, він за підтримки Ковалівського захистив кандидатську і докторську дисертації, в яких розглядав твори ал-Мас'уді та показав їхнє значення для вивчення історії Східної Європи, Аррана і Ширвана.³

В інших працях Бейліс приділяв значну увагу історії України. Йому належать фундаментальні дослідження з проблем історії, джерелознавства й текстології писемних пам'яток Близького та Середнього Сходу. Більше відомий у СРСР, аніж в Україні, вчений багато років працював у Луганському педагогічному інституті.

Все це було в майбутньому, а на початку 50-х рр. Бейліс був нікому не відомим молодим фахівцем, який захоплювався орієнталістикою. Представники молодшої генерації сходознавців – Ю.М. Кочубей, І.Ф. Черніков, Н.С. Рашба – прийшли в науку пізніше.

Ніхто з названих науковців не мав жодних повноважень або реальних можливостей для відродження сходознавства, однак справа ця не лишала їх байдужими, і вони намагалися зрушити її з місця. А.П. Ковалівський готував до друку “Антологію літератур Сходу”, для якої написав, мабуть, перший в Україні ґрунтовний нарис “Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках”, де поставив питання про необхідність дослідження проблем української орієнталістики. Крім того, він, пам'ятаючи розквіт науки у ВУНАС, не залишав надії відродити сходознавчий центр у республіці.

Ще 1949 р. Бейліс розпочав знайомитися з орієнтальними книжковими фондами академічної бібліотеки, значну частину яких становила колекція Кримського, маючи на меті створити бодай кабінет або відділ східної літератури при бібліотеці. Однак учений був змушений з гіркотою констатувати, що “викладання східних мов в Києві не ведеться і спеціалістів-сходознавців, скільки мені відомо, немає. Мій учитель Тауфік Гаврилович Кезма змушений

був ще в 1952 році залишити викладання арабської мови; але він в Університеті вів лише гурток, і ніхто з його учнів спеціально арабськими питаннями цікавитися не може: їм не вистачає знань”.⁴

У наступні роки Бейліс опрацьовував ту частину колекції, що зберігалася в Інституті мовознавства, й докладав багато зусиль, аби відновити її в цілісному вигляді, у цьому його підтримували професори А.О. Білецький та І.К. Білодід.⁵ “Вертаюся знов до питання про відновлення бібліотеки А.Ю. Кримського, – писав Бейліс до Ковалівського. – Я не знаю, чи приведе це до бажаних наслідків, але думаю, що було б непогано групі вчених порушити це питання перед президією АН УРСР і одночасно використати пресу. Готується ж зараз видання “Вибраних творів” [Кримського], але туди мабуть увійдуть оповідання і вірші. А сама ідея створення Кабінету сходознавства викликала загальну підтримку: почнуться утруднення, коли повстане питання про приміщення і штата”.⁶ Однак минав час, а справа не рухалася з місця.

У 1960 р. Бейліса запросили для транскрибування та перекладу назв книжок, написаних східними мовами. З тієї нагоди він мав можливість досконало вивчити фонди й дійшов висновку про реальність створення в складі бібліотеки відділу, або кабінету Сходу.⁷

Бейліс розробив доповідну записку “Про створення Кабінету сходознавства в системі АН УРСР” на ім'я директора Інституту археографії С.М. Бібікова, який на той час відповідав за розвиток орієнталістики. Ідею підтримали П. Тичина і М. Рильський. Зрештою, в лютому 1961 р. Президія АН ухвалила рішення про заснування Кабінету Сходу при Державній публічній бібліотеці АН УРСР і навіть виділила відповідну штатну одиницю. Тим часом бібліотека збрала воедино рештки колекції Кримського, що перебували у Звенигородці. За свідченням Бейліса, тут налічувалося близько 500 книжок, головню, видання перських авторів, а також дещо з арабістики.⁸ Однак справа з організації кабінету знову загальмувалася, а в 1963 р. і зовсім зупинилася. Бібіков у приватній розмові визнав, що справа розвитку сходознавства не знаходить належної підтримки, натякуючи на високих партійних посадовців.

Час минав, і відсутність важливої ланки в українській науці ставала дедалі відчутнішою. Ще у 1947 р. В.М. Зуммер, який перебував у засланні у Ташкенті і там продовжував працювати над створенням фундаментальної “Історії мистецтва мусульманського Сходу”, відшукував і вивчав місцеві пам’ятки, не забував про Україну. Він писав до М.І. Вязьмітіної: “Я верю в связи Украины с восточными соседями, верю, что украинское сходознавство не потемкинская деревня, что оно обеспечивает – плодотворный подход к материалу украинского искусства”⁹... Це були слова підтримки для його учениці та друга, яка, хоча і була визнаним фахівцем з історії мистецтва Сходу, однак переживала тяжкі негаразди у зв’язку з неможливістю працювати за фахом.

Дуже гостро відчував недостатність сходознавчих робіт у лінгвістиці й історії В.І. Зданевич. Працюючи в Інституті мовознавства АН УРСР, він займався складанням “Російсько-українського словника” й “Українсько-російського словника”, “Словника мови Шевченка”, а водночас збирав картотеку орієнтальних запозичень в українській мові та опрацьовував власний твір “Про взаємини східних слов’ян з тюркськими народами за домонгольських часів / До питання про тюркські елементи в східнослов’янських, зокрема в українській мові” і складав “Етимологічний словник”. Учений писав з цього приводу, що “досить звернутись до фольклору, діалектології, різних краєзнавчих матеріалів; а скільки цінних здобутків може дати притягнення топоніміки, ономастики, тощо. Виявлення, збирання та датування цих реліктів завжди становитиме один з найскладніших та найтрудніших проблем дослідження східнослов’янських тюркізмів, яка може бути розв’язана лише спільними зусиллями істориків російської, української та білоруської мови в найтіснішому контакті з сходознавцями, яким в багатьох питаннях належатиме керівна роль. Одною з основних складових частин комплексного вивчення слов’яно-тюркської мовної взаємодії є встановлення шляхів, каналів, якими відбувався процес взаємопрояснення, мовна дифузія цих етнічних стихій, і от в цьому багатогранному питанні особливо потрібне співробітництво якомога

ширших кіл представників слов’язознавчих та сходознавчих дисциплін”¹⁰.

На початку 60-х рр. осередок орієнтальних досліджень започаткував Я.Р. Дашкевич своїми працями щодо вірмено-українських історичних зв’язків, частину яких було написано вірменською мовою.¹¹

Нарешті, у лютому 1964 р. було створено відділ історії зарубіжних країн Сходу в Інституті історії АН УРСР /постанова Президії від 9 січня.¹² Головними напрямками роботи визначалися: 1) Питання національно-визвольного руху народів Азії та Африки, особливо Близького і Середнього Сходу, закономірності та специфічні риси, аграрне і національне питання, шляхи соціально-економічного розвитку незалежних держав, класові відносини, передумови некапіталістичного розвитку, а також вплив на них світової соціалістичної системи і значення допомоги СРСР та УРСР. Наслідком вивчення комплексу проблем мала стати монографія “Українська РСР і зарубіжні країни Сходу (1945–1966)”. Першою за тією темою мала готуватися колективна монографія “Українська РСР і країни арабського Сходу”, в якій передбачалося висвітлювати підтримку Україною зовнішньополітичних заходів уряду СРСР на захист національних прав арабських народів; діяльність України в ООН та інших організаціях у підтримку національно-визвольної боротьби арабів, участь в економічній допомозі, культурному співробітництві. Разом із Сектором держави і права АН УРСР готувалася серія начерків про державний устрій країн Африки – Алжиру, Марокко, Камеруну, Малі, Гвінеї тощо. Для пошквалення координаційної роботи у складі існуючої при інституті Наукової ради “Історія міжнародного національно-визвольного руху” була створена сходознавча секція.

2) Другою проблемою, яку мав опрацьовувати новий відділ, було вивчення історичних зв’язків українського народу з народами Сходу і розробка наукової спадщини українського сходознавства.

Вирішення цієї проблеми наштовхувалося на певні труднощі: протягом десятиліть радянська історична наука нехтувала вивченням стародавніх часів і середньовіччя, які вважалися “неактуальними” в “епоху побудови соціалізму”, практично не вивчалися східні мови. Щоправда,

праці на орієнтальні сюжети, підготовлені окремими науковцями, викладачами вузів, журналістами, літературознавцями, мистецтвознавцями, письменниками, перекладачами, час від часу виходили друком, але вони не могли задовольнити потреби науки. І.М. Бондаренко опублікував статистику друкованих праць різних жанрів по країні Сходу за період 1960–1965 рр.¹³

Отже, потрібно було виявити існуючі наукові сили, і для того, щоб об'єднати їхні зусилля, встановити зв'язки з кафедрами вузів та інших установ, де розроблялася відповідна тематика, провести декілька наукових нарад і конференцій, розробити тематичні плани, зрештою, підготувати двотомний збірник “Україна і Схід”.

Цілком зрозуміло, що в центрі уваги опинилася постать А.Ю. Кримського. Нещодавно він був реабілітований, його ім'я, нарешті, повернулося у науку, і вся наукова громадськість готувалася до його ювілею – у січні 1971 р. виповнювалося 100 років із дня його народження – отже, йшла інтенсивна підготовча робота до видання п'ятитомника його вибраних праць. Колектив істориків планував вивчати його твори в галузі іраністики, арабістики, тюркології та скласти до них коментар і бібліографію. До виконання теми залучено І.М. Бондаренка, О.І. Ганусця, В.М. Бейліса; керівником призначено І.С. Хмеля. Для дослідження суспільно-політичних та історичних концепцій ученого запрошено К.І. Гурницького з Ужгорода.

Найширший спектр досліджень у галузі вивчення українсько-східних відносин розгорнувся у Харківському університеті, де тон задавав А.П. Ковалівський. Нещодавно була надрукована “Антологія літератур Сходу” і його начерк “Вивчення Сходу” в Харківському університеті¹⁴, вміщений там, був взірцем для ентузіастів-орієнталістів, а сам він фактично став неформальним лідером у тій царині. До нього зверталися за вказівками і порадами Я.Р. Дашкевич і М.Ф. Дмитрієнко, І.Ф. Черніков і І.М. Фалькович та ін.

На початку 60-х Ковалівський підготував два нариси – про розвиток сходознавства у Києві та Наддніпрянщині в середні віки¹⁵ й у Києві в ХІХ та на початку ХХ ст.; водночас він і далі опрацьовував “Подорожі Ібн-Фадлана”.

Деякі теми були запропоновані співробітниками університету й інших харківських вузів: з історії боротьби робітничого класу Японії й Індії (Ю.Г. Литвиненко, Я.А. Побеленський), кримські колонії в Генуї у середньовіччі та їхні зв'язки зі Сходом (В.В. Бадіян), польсько-турецькі відносини з кінця ХV до середини ХVІІ століть (Н.С. Рашба), боротьба народів північно-західної Індії проти Олександра Македонського (С.І. Авербух). Свою тематику запропонували викладачі Чернівецького та Одеського університетів, Полтавського педагогічного інституту й ін. Далеко не всі з тих широких планів було здійснено, однак перелік тем дає певне уявлення про коло сходознавчих зацікавлень українських науковців.

Що ж до штатних співробітників відділу, то 1964 р. Д.М. Філіпенко захистив кандидатську дисертацію на тему “Турецько-французькі відносини у 1918–1922 рр.”, І.Ф. Черніков віддав до друку монографію “Банкрутство антинародного режиму Баяра Мендереса в Туреччині”, Г.Г. Зибіна, І.М. Бондаренко, М.М. Фролкін та інші писали окремі розділи до колективних монографій. Загалом колектив, який тільки розпочинав засвоювати сходознавчу специфіку, ще не мав у своєму складі ні досвідчених фахівців, ні авторитетного лідера, до того ж при повній відсутності джерелознавчої бази, не був готовий до заснування серйозної наукової школи. Отже, існував відділ лише один рік і був ліквідований як той, що став зручним об'єктом критики для тих, “які проти сходознавства, а ті, що “за” не мали, як кажуть, чим крити”¹⁶.

З часом голоси про необхідність відродження сходознавчих студій не вщухали, а навпаки, бриніли все виразніше, хоча сама ідея так і не знаходила підтримки з боку влади; це розуміли в Академії наук. Навіть тодішній директор Інституту історії А.Д. Скаба якось висловився у тому сенсі, що створити відділ Сходу у Києві може лише якийсь чаклун. “Я особисто в це не дуже вірю, – писав з цього приводу Бейліс. – Мабуть треба починати “знизу” – з створення студентських осередків, відділів, аспірантури по окремих спеціальностях; працюють же Ваші колишні аспіранти – це цілий (до того ж багатомовний) колектив”¹⁷.

Цілком природно виникало питання про причини занедбання такої важливої парості науки. З цього приводу академік О. Білецький писав: “Географічне (не кажучи про інше) розташування та історична доля українського народу зробили його близьким до народів Сходу. Ще в 20–30-х роках на Україні було чимало спеціалістів з історії та літературознавства країн Сходу. Колись у нас існувала “Асоціація сходознавства”, яка видавала періодичний орган “Східний світ”. Невідомо, чому ця робота припинилась. А ще незрозуміліше, чому ні в якій формі вона не була поновлена. Адже на Україні є й зараз – і в Києві, і в Харкові, і в інших містах – люди, які могли б продовжити на нових засадах цю велику, важливу роботу культурного об’єднання Української РСР з країнами Близького і Далекого Сходу”¹⁸.

Ймовірно, головною причиною такого стану речей була цілковита залежність республіканської влади від союзного центру, зокрема, в питаннях міжнародних відносин. Мабуть, не останню роль відіграло те, що стосунки України зі Сходом не вписувалися у москвоцентричну схему історії СРСР. Тому в очах комуністичних ідеологів як у Москві, так і в Україні сама ідея сходознавства в Україні могла розцінюватися як буржуазний націоналізм або ще гірше – сепаратизм, а це вже був державний злочин, і в пам’яті людей ще були живі страшні політичні репресії 30–40-х рр.

Та збігав час, і становище республіки змінювалося. Наприкінці 60-х рр. Україна була членом ООН і 45 інших міжнародних організацій, вона уклала або приєдналася до 100 міжнародних договорів та конвенцій; поширювалися й міцніли її міжнародні культурні зв’язки. Республіка вже не могла стояти осторонь соціально-економічних змін у країнах Азії й Африки, і жодна з галузей суспільних наук не могла розвиватися без використання духовного багатства народів Сходу, їхнього вкладу до скарбниці світової культури.

Наступна спроба відновити вітчизняне сходознавство мала місце на початку 70-х рр. Відбулася наукова сесія АН УРСР, присвячена 100-річчю від дня народження А.Ю. Кримського, видано в п’яти томах його твори. Нарешті, у лютому відповідно до постанов Президії АН УРСР та Бюро

відділу економіки, історії, філософії та права “Про стан та перспективи розвитку наукових досліджень з проблем історії країн зарубіжного Сходу” в стінах Інституту історії було засновано відділ з такою ж назвою.

В обґрунтуванні зазначалося, що в той час, як в АН СРСР створювалися нові інститути – народів Азії, Африки, Латинської Америки, сходознавчі дослідження в Україні відставали через відсутність відповідного координаційного центру, достатньої кількості фахівців і їхньої розпорошеності по суспільнознавчих кафедрах вузів і дослідницьких установ; відмічалася слабкість джерельної бази. Підкреслювалося, що співробітниками інституту вже підготовлено і видано декілька монографій з історії національно-визвольного руху деяких східних країн (Туреччини, Алжиру, Іраку) і колективну монографію про роль і місце України в політичних, економічних і культурних зв’язках Радянського Сходу з країнами Сходу зарубіжного¹⁹.

Головною проблемою у роботі відділу мало стати вивчення національно-визвольного руху, розкриття його закономірностей, боротьба мас трудящих за здійснення прогресивних соціально-економічних перетворень, роль ідей марксизму-ленінізму, а також практики будівництва нового суспільства в СРСР і країнах соціалістичної системи, словом, повторювався весь ідеологічний набір 30-х рр., знайомий по планах УНДІС’у, коли він був підпорядкований ВУАМЛІН (Всеукраїнській асоціації марксо-ленінських інституцій). Тоді такі теми розробляли на матеріалі Туреччини, Персії та країн Арабського Сходу.²⁰

У документах наполегливо повторювалося, що Україна в жодному разі не діє самостійно, а лише як учасник всесоюзних політичних або економічних акцій, а основні зусилля спрямовує на дослідження недостатньо висвітлених у радянській історіографії й актуальних проблем у національно-визвольному русі, у вивченні історичних зв’язків. Окремо стверджувалася конча потреба у створенні координаційного центру, організації при кафедрі іноземних мов спеціальних курсів східних мов, поповнення джерельної бази й можливого заснування при ЦНБ Кабінету сходознавства²¹.

В Інституті історії відділ проіснував до 1978 р., коли у повному складі перейшов до новоствореного академічного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (після набуття Україною незалежності – Інститут світової економіки і міжнародних відносин) і влився у відділ проблем країн, що розвиваються, який очолив І.Ф. Черніков. Деякий час співробітники відділу й далі опрацьовували тему: “Соціальний розвиток країн, що визволилися, і зміцнення їх співробітництва з країнами соціалізму”,²² започатковану ще в стінах Інституту історії; керівником був І.Ф. Черніков, а виконавцями – І.Г. Майдан, В.К. Гура, М.Д. Несук, В.І. Нагайчук, О.В. Пасько та ін. Усі вони мали базову освіту й володіли східними мовами. У рамках цієї теми вивчалися основні закономірності й специфічні відмінності соціально-економічного розвитку країн Азії та Африки, особливості їхньої соціальної диференціації, зв’язки з СРСР і країнами соціалізму, а також наслідки їхньої участі у мілітаристських блоках тощо.

За роки, що передували створенню Української держави, його колектив видав численні праці – цілу низку монографій, авторських і колективних, збірників статей, довідників. Це, наприклад, багатотомне видання “Научно-техническая политика зарубежных стран”, третій том якого “Развивающиеся страны” (К., 1987), присвячений східним країнам, збірник наукових праць “Освободившиеся страны: особенности социально-экономического и политического развития (70–80-е годы)” (К., 1988); “Международная солидарность с борьбой арабских народов за справедливый мир на Ближнем Востоке. 1967–1988. Из истории массовых народных движений” (К., 1989), монографії І.Ф. Чернікова, Д.Н. Філіпенка, Н.М. Ксьондзик, В.І. Нагайчука, В.К. Гури та ін. Ці праці, безумовно, корисні, але чи були вони дійсно сходознавчими дослідженнями? Один дотепник якось влучно помітив, що всі вони писалися на одну тему – СРСР та Алжир, СРСР та Ірак чи будь-яка інша країна Сходу. Обов’язково підкреслювалося, що методологічною основою для виконавців є твори класиків марксизму-ленінізму, документи і матеріали з’їздів і пленумів КПРС, міжнародного комуністичного й

національно-визвольного рухів, класова боротьба. Особлива увага приділялася дослідженню ознак та шляхів некапіталістичного розвитку східних країн тощо. Ідеологічним “надзавданням” кожного дослідження була так звана “контрпропаганда”, яка передбачала викриття підривної діяльності імперіалістичних країн і таких міжнародних блоків, як НАТО.

Упродовж найближчих років той самий склад працівників відділу, до якого приєдналася Н.М. Ксьондзик, яка мала фахову сходознавчу освіту й добре володіла турецькою мовою, розробляла тему “Основні напрями соціально-економічних перетворень в країнах, що розвиваються, в умовах їх боротьби з неоколоніалізмом”. Незабаром за матеріалами цієї теми було підготовлено збірник “Против неокolonизма”, монографії Ю.М. Мацейко “ООН и проблемы социально-экономических преобразований в развивающихся странах”, І.Г. Майдана “ДРА – пути революционных преобразований”, а також низку препринтів, статей, доповідей.²³

Поступово в працях відділу посилюється економічна тематика, яка потребує використання об’єктивного фактичного матеріалу. Так у роботі “Основні соціально-економічні наслідки нафтової політики арабських нафтовидобуваючих країн” проаналізовано явище зростання робітничого класу за збереження традиційних зв’язків із сільським життям. У цьому контексті звертає на себе увагу аналітична записка М.І. Лозюка “Индустриализация развивающихся стран. Социальные аспекты”, підготовлена для Міністерства закордонних справ.²⁴ Автор розглянув і порівняв процес індустріалізації в країнах капіталістичної орієнтації та в країнах з державним регулюванням. У записці використано широке коло джерел, у тому числі довідники, радянська й зарубіжна періодика. У 1989 р. вийшли друком і здобули позитивну оцінку фахівців монографія Ю.М. Мацейко “Развивающиеся страны: проблемы ограничения деятельности транснациональных корпораций”, колективна праця співробітників відділу “Международная солидарность с борьбой арабских народов за справедливый мир на Ближнем Востоке”.²⁵ В наступному році відділ видав довідник “Страны Ближнего

Востока”, низку препринтів і статей, монографію Н.М. Ксьондзик “Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы (70–80 гг.)”.

Кінець 1980-х рр., що пройшов під гаслами горбачовської перебудови та демократизації суспільства, пожвавив інтелектуальне життя країни: відкривалися розмаїті архіви, публікувалися невідомі доти документи, ставилися під сумнів ідеологічні догми. 1989 р. було реабілітовано засуджених у процесі СВУ, а сам процес офіційно визнано фальсифікацією репресивної сталінської машини. В академічних списках були поновлені члени АН УРСР, свого часу позбавлені академічних звань з політичних мотивів.

Ідеологічні зрушення в країні потребували осмислення. У квітні 1989 р. відбувся “круглий стіл” з проблем історії країн Азії, Африки, Латинської Америки, що його організував відділ разом з Київським університетом. З доповіддю про новий підхід до вивчення проблем історії та зовнішньої політики виступив В.В. Пашук; І.Ф. Черніков на прикладах близькосхідної кризи виклав свої думки щодо того, як треба досліджувати найновішу історію через призму нового політичного мислення. З інтересом було сприйнято доповіді “Нове політичне мислення і проблеми урегулювання регіональних конфліктів на прикладах Близького Сходу” (Ю.М. Мацейко), “Нове в освітленні проблем в сучасній історії арабських країн” (І.Д. Камиренко та ін.)²⁶.

Через декілька місяців співробітники відділу взяли участь у Міжнародному семінарі на тему: “Проблеми урегулювання регіональних конфліктів в Азії, Африці, Латинській Америці: соціально-економічні і зовнішньо-політичні аспекти” за участю представників Чехословаччини, Йорданії та інших країн.

Низка невирішених і недосліджених питань української історії спонукала до ґрунтовної ревізії загального стану сходознавчих студій в Україні. Проблему загострила поява в журналі “Азия и Африка сегодня” статті Ю.М. Кабищанова, в якій йшлося про нібито “ганебний” стан сходознавчої науки в Україні й рекомендувалося поновити ВУНАС.²⁷ Відповідь підготував І.Ф. Черніков, який проаналізував сучасний стан вітчизняних орієнталістичних

досліджень, перерахував провідні наукові заклади, праці та проведені заходи й переконливо довів, що сходознавство в Україні заслуговує на більш об’єктивну оцінку, а позиція автора статті “відображає монополізований характер розвитку науки”.²⁸

Зрозуміло, що в цілому проблематика інституту займала лише окрему нішу в обширі орієнтальної історії, що диктувалося, зрештою, профілем інституту; перші спроби розширити діапазон досліджень з’являються на початку 90-х рр.

У 1990 р. в плани було введено тему: “Українська РСР в історичних зв’язках з країнами Близького та Середнього Сходу”, що мала бути завершеною до кінця 1991 р., виконання якої вимагало поглибленого аналізу історичних фактів і реалій, суттєвого розширення джерельної бази. На початку того ж року Н.М. Ксьондзик з цією метою опрацювала матеріали московських архівів, де виявила великий масив документів з історії близькосхідних відносин 20–30-х рр. На обговоренні концептуальних положень теми, що відбулося того ж року, було вирішено додати розділ про Західну Україну, зокрема, про міжконфесійні відносини. І.Ф. Черніков заявив про наступне опрацювання теми “Історичні зв’язки України і Туреччини” та участь у засіданні “круглого столу” на тему: “Українська дипломатія: історія і сучасність”.

1991 р. у відділі країн, що розвиваються, було утворено сектор країн Близького Сходу; до його звичайної тематики, що зосереджувалася навколо актуальних суспільно-політичних питань, додано нову тему “Національний фактор в соціальних протиріччях країн, що розвиваються”, виконавець якої, О.С. Бодрук, доводив: на сучасному етапі класові протиріччя втрачають актуальність, а національні – навпаки загострюються, що тягне за собою сепаратизм і прагнення переглянути державні кордони²⁹. І.Ф. Черніков у своїй доповіді на Всесоюзній конференції тюркологів порушив проблему переосмислення стереотипів радянської тюркології, що склалися у попередні роки. Зрештою, у липні 1991 р. М.Д. Несук прочитав на засіданні відділу доповідь “Історичні зв’язки України і Туреччини (1917–1920)”, а В.С. Плачинда розповів про діяльність в Україні М. Найме³⁰. З огляду на події, що відбувалися

тоді в СРСР, ця проблематика набувала особливого сенсу.

Надалі активізувалися контакти відділу з зарубіжними країнами. І.Ф. Черніков брав участь у зустрічі з представниками турецьких ділових кіл, був членом ініціативної групи зі створення Товариства дружби “Україна – Туреччина”. Крім того, поширювалися зв’язки з ученими КНР: зокрема, під час зустрічі з директором інформаційного центру китайської Академії суспільних наук Шен Цзямо і завідувачем сектора АСН Чен Юем обговорювалися питання обміну науковою інформацією та фахівцями, йшлося про можливість спільних досліджень. Водночас зміцнювалися зв’язки зі східними республіками СРСР, – у 1990 р. було налагоджено контакти з Інститутом сходознавства Узбецької РСР.³¹

Підбиваючи підсумки розвитку історичної гілки сходознавчої науки радянського періоду, необхідно відзначити, що українська орієнталістика, – хоч і деформована, не оформлена у самостійний науковий напрям, – продовжувала існувати в працях істориків, політологів, економістів, ненастанно зміцнюючи свої позиції та зв’язки з інститутами АН СРСР, науковими й університетськими центрами всієї країни, з ученими зарубіжних країн. За роки, що передували створенню української держави, вітчизняні науковці видали низку авторських і колективних монографій, збірників, довідників.

При цьому слід зазначити, що джерельна база фактично була відсутня, оскільки книжкові й архівні фонди накопичувалися в союзному центрі, і це, природно, ускладнювало працю вчених, до того ж зовсім мало науковців володіли східними мовами, які багато років у республіці не викладалися. Процес заповнення цієї лакуни мав свою історію.

У 1967 р. у Львівському університеті з його потужною сходознавчою традицією, що склалася у дорадянські часи, за ініціативою Я.С. Полотнюка було започатковано трирічні факультативні курси арабської та перської мов. Однак, не підтримані університетською адміністрацією, ці курси швидко припинили роботу, а їх відновлення у 1980 р. було нетривалим³².

У Київському університеті викладання арабської, перської, а згодом – японської

мов було запроваджено на початку 70-х рр. на факультеті романо-германської філології як другої мови для перекладацького відділення на кафедрі теорії і практики перекладу. Першими викладачами були арабісти: М.Д. Волков, автор декількох високоякісних підручників арабської мови, і Л.А. Петрова. Вони ж викладали і на факультеті міжнародних відносин, і на факультеті журналістики, де арабська також була другою мовою.

Враховуючи загальне поживлення інтересу до орієнталістики, у 1974 р. Президія АН УРСР прийняла постанову про активізацію досліджень у цій галузі, але відчутних зрушень покищо не відбулося. Відсутність у республіці сходознавчих студій дивувала вчених поза її межами. З цього приводу з листом безпосередньо до Президента Академії наук звернувся відомий у всьому світі арабіст А.Б. Халідов. У листі від 8 січня 1977 р. він писав: “Позвольте обратиться к Вам лично относительно судеб востоковедения на Украине, в частности арабистики. Эта важная область гуманитарных наук была представлена раньше в Киеве, Харькове и Львове, здесь работали академик А.Е. Крымский, проф. А.П. Ковалевский и др.; престиж ее стоял достаточно высоко, как показали, например, отклики на опубликованную мной по архивным материалам «Историю арабской литературы XIX–XX вв.» А.Е. Крымского (Москва, 1971 г.). Думается, что без больших затрат и организационных мероприятий можно сделать первые шаги к восстановлению востоковедения и т.д., которые не используются из-за отсутствия серьезно подготовленных кадров...³³. Листа було передано для подальшого розгляду та пропозицій І.К. Білодіду й О.С. Мельничуку. Думки російського вченого підтвердили те, про що давно знали в Україні. Після того, як у 1978 р. в академічному Інституті мовознавства у відділі загального і слов’янського мовознавства розпочалося складання етимологічного словника української мови, потреба у знавцях східних мов і сходознавцях широкого профілю стала конче необхідною. У відділ, що його очолював О.С. Мельничук, прийшли фахівці – тюрколог О.М. Гаркавець, арабіст В.С. Рибалкін. У 1979 і 1986 рр. Бюро Відділення мови, літератури і мистецтвознавства

розглядали роботу відділу і розробляли відповідні постанови. Так у постанові від 20 лютого 1986 р. вказувалося на необхідність “забезпечити підготовку і публікацію наукових робіт “Актуальные проблемы востоковедения” (1987), О.М. Гаркавця “Языковые контакты и структура языка” (1987), В.С. Рибалкіна “Арабская лексикографическая традиция” (1988), його ж “Средневековые арабские лингвистические учения” (1990). Всі названі праці виконувалися в Інституті мовознавства АН УРСР, де, як відмічалось у тій же постанові, “за последнее время активизировались исследования проблем лингвистической ориенталистики”. Незважаючи на традиційну інертність відомчої і партійної бюрократії, що гальмувала виконання тих планів, усе ж таки була помітна деяка динаміка: відбувалися захисти докторських і кандидатських дисертацій; у 1988 р. вийшла друком монографія О.М. Гаркавця “Тюркские языки на Украине”.

У 1987 р. розпочалося факультативне викладання китайської мови в Київському університеті, Київському педагогічному інституті іноземних мов. Першими викладачами були Г.М. Минка, А.В. Коробко. Водночас виникло багато аматорських гуртків вивчення мов і культури Китаю та Японії, особливо цікавими були лекції Г. Хорошилова. У квітні 1988 р. було поновлено діяльність Українського відділення (УВ) Всесоюзної асоціації китаєзнавців,³⁴ яке очолив В.В. Седнев. Змістом своєї діяльності УВ вважало концентрацію зусиль на вивченні практичних питань радянсько-китайського співробітництва, передусім, історичних традицій китаєзнавства в Україні, сприяння підготовці спеціалістів і створення необхідної інформаційної бази.

Влітку 1988 р. було складено програму відповідних заходів. Передбачалося, що УВ розгорне дослідження в рамках окремих секцій за напрямками: зовнішня політика сучасного Китаю; соціально-економічні проблеми; література, мова й мистецтво; особливості системи охорони здоров'я; комплексна проблематика культурології. Визначилося й коло авторів: питання політики студіювали С.О. Нікіщенко, А.З. Гончарук; літератури – І.К. Чирко, М.І. Ревенко; економіки – В.В. Величко, П.О. Султанський та інші; В.Б. Урусов розробляв

історію українсько-китайських взаємин у 50-ті рр. ХХ ст. Систематизувалися й підбивалися підсумки тих досліджень на щорічних конференціях (їх відбулося три).

За короткий час було налагоджено співробітництво з Українським відділенням товариства радянсько-китайської дружби. У полі зору опинилася китайська колекція образотворчого мистецтва Київського музею західного і східного мистецтва (нині Музей імені Ханенків). Виникла думка зорганізувати пересувні виставки в Києві та інших містах, з'ясувати питання про можливість обміну з музеями КНР. Окремо порушувалося клопотання про заснування в академічній бібліотеці спеціальної синологічної зали із систематизованим книжковим фондом за умови налагодження постійних контактів з бібліотеками відповідного профілю в СРСР та КНР.

На жаль, широкі задуми наштовхувалися на об'єктивні реалії часу: по-перше, жодних синологічних центрів в Українській Академії наук і в республіці загалом не існувало, не велася і підготовка китаєзнавців у вузах. До того ж українське відділення ВАКИТ було створене на громадських засадах, тому не мало жодних матеріальних та фінансових ресурсів. Однак скрутні умови не завадили групі ентузіастів розгорнути бурхливу діяльність. Вони проводили конференції, “круглі столи”, присвячені проблемам сучасного Китаю за участю китайських стажувальників, студентів і аспірантів Київського університету й Київського інституту народного господарства. Успішно працював постійний семінар з проблем миру й безпеки в країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону за участю стажувальників, студентів та аспірантів з цих країн. Було перекладено чимало художніх і технічних текстів. УВ налагодило контакти з китайським земляцтвом в Україні, а також з відповідними центрами в зарубіжних країнах, зокрема з Уханським університетом, де вивчалися проблеми України.

До набуття Україною статусу незалежної держави діяльність китаєзнавців була пов'язана з роботою Всесоюзної асоціації китаєзнавства, позаяк УВ, яке не було закріплене за жодною державною установою, не могло розраховувати на підтримку республіканської влади. Необхідні були докорінні зміни в державному устрої, щоб

сходознавчі осередки набули нових організаційних форм.

Важливим імпульсом щодо організаційного оформлення орієнтального напрямку стало відновлення в 1987 р. діяльності Археографічної комісії при Академії наук на чолі з П.С. Соханем. Комісія планувала видати книжкову серію “Східні джерела до історії України”, зокрема “Джерела до Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.: Європейські хроніки” (переклад, передмова, примітки С.Я. Борового), “Хроніки вірменських громад Львова та Кам’янець-Подільського XVI–XVII ст.” (Я.Р. Дашкевич (Львів), Е. Триярський (Варшава)), “Написи караїмських кладовищ Криму, зібрані А.С. Фірковичем” (Д.М. Гумуш, Я.Р. Дашкевич), “Документи вірменської громади Кам’янець-Подільського кінця XVI – початку XVII ст. кипчакською мовою”³⁵.

У липні 1989 р. в Полтаві та Києві проходила Всесоюзна наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження М. Нуайме, в якій брали участь учені з Москви, Ленінграду, союзних республік. Доповідачі Я. Полотнюк, Т. Лебединська, О. Микитенко торкнулися деяких питань історії сходознавства в Україні, зокрема творчості А. Кримського, О. Білецького, П. Ріттера та ін. Тоді ж за участю українських орієнталістів, викладачів східних мов, фахівців з економіки, політики та історії народів Сходу й Африки було засновано добровільну наукову громадську організацію “Українська асоціація сходознавства та африканістики (УАСА), а її головою обрано Ю.М. Кочубея³⁶.

Хоча через низку об’єктивних причин асоціація не змогла розгорнути діяльність, сам факт її появи, а також суттєве поживлення відносин з країнами Близького і Середнього Сходу вказували на те, що питання потребує вирішення. Це зумовило необхідність створення в системі Академії наук спеціального підрозділу, який об’єднав би наукові кадри орієнталістів. З огляду на це, Президія АН УРСР ухвалила 1990 р. постанову про створення при Секції суспільних наук відділу сходознавства й забезпечення координації його досліджень з відповідними науковими підрозділами АН СРСР і союзних республік. Передбачалося, що відділ розвиватиме

наукові дослідження в галузі історії, економіки, філософії, зовнішньої політики, мови, літератури й мистецтва Китаю та країн Арабського Сходу. Планувалося також видання збірника “Питання сходознавства”³⁷. Однак відділ не було створено; натомість, згідно з новою постановою Президії від червня 1990 р., засновано відділ сходознавства в Інституті ім. О.О. Потебні з аналогічною програмою. Він став зародком майбутнього Інституту сходознавства ім. А. Кримського. Весь наступний рік у новій установі відбувалися організаційні зміни: комплектувалися штати, розроблялася концепція майбутнього інституту.³⁸

У 1991 р. академія ухвалила рішення про створення Інституту української археографії, і в структурі відділу видань зарубіжних джерел був започаткований спеціальний сектор сходознавства під керівництвом О.І. Галенка.

У той період з метою налагодження співпраці з українськими академічними інститутами Україну відвідував директор Українського наукового інституту Гарвардського університету О. Пріцак. Він погодився взяти участь у Першому конгресі міжнародної асоціації українців (1990 р.) і виголосив доповідь “Що таке історія України”, зосередивши увагу на питанні якнайтіснішого зв’язку україністики зі сходознавством. Деяко пізніше в країні відбулися урочистості з нагоди 120-річчя з дня народження А.Ю. Кримського. Академічна сесія, вузівські конференції по містах та інші масові заходи, численні публікації мали широкий резонанс у суспільстві, а також сприяли популяризації ідей сходознавства. Отже, в українській орієнталістиці з’явився лідер – учений зі світовим науковим авторитетом і досвідом організаторської роботи, який міг створити й очолити новий науковий напрям. На його клопотання у тому ж 1991 р. Академія наук спонсорувала велику міжнародну конференцію “Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.: Проблеми джерелознавства та історіографії”. В ній взяли участь учені з Туреччини, США, Франції, Великої Британії, Угорщини, Польщі, Німеччини, Нідерландів, Канади, Австрії, Росії, Грузії, Казахстану, зокрема Едвард Триярський, Йозеф Матуц, Едвард Кінан, Ільбер Ортайлі, Жиль Вайнштейн та ін.³⁹

Конференція мала широкий розголос за межами України. Під час її проведення Президія Академії наук постановою від 22 жовтня 1991 р. ухвалила: “Беручи до уваги необхідність відродження і розвитку національної школи сходознавства як важливого наукового компонента інтелектуального потенціалу України, з метою організації широких наукових досліджень з історії Сходу в республіці... Академія наук України постановляє створити в м. Києві Інститут сходознавства ім. А. Кримського”. Очолити нову установу погодився О. Прицак.

Влітку 1991 р. Україна отримала незалежність і разом з нею можливість розвивати потрібні орієнталістичні дослідження. За короткий час зусиллями О. Прицака було проведено велетенську роботу: сходознавство як науковий напрям відроджено на державному рівні і в найбільш ефективній організаційній формі, а його

подальшу успішну розбудову забезпечено створенням системою підготовки фахівців з історії та філології, видавничої бази і періодичних друкованих органів, заснуванням наукового семінару, бібліотеки.

Створення інституту стало міцним імпульсом для пожвавлення вітчизняної орієнталістики взагалі. Зараз, крім Інституту сходознавства з його Кримським відділенням у Сімферополі і центром у Донецьку, працюють університет “Східний світ” (колишній Інститут східної лінгвістики і права), Інститут східних мов Київського лінгвістичного університету, спеціалізовані кафедри Київського, Львівського та ін. університетів, Інститут сходознавства та міжнародних відносин у складі університету “Харківський колегіум” та ін.

Ці установи функціонують на нових засадах і в нових умовах, а тому їхня діяльність потребує окремого дослідження.

¹ А. Митряев. Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця А.П. Ковалівського // Східний світ, 1995–1996, № 2–1, С. 17–22.

² В. Бейліс. Запис про знайомство Т.Г. Кезми з А.Ю. Кримським // Східний світ, 1993, № 1.

³ Ю. Кочубей. Бейліс Вольф Менделевич (24. III. 1923 – 15. XII. 2000) // Сходознавство, № 15, К., 2001, С. 141–144; М.С. Бур’ян, З.А. Саїдов. Професор Бейліс В.М. (1923–2001) // Східний світ, 2001, С. 184–186.

⁴ В.М. Бейліс – А.П. Ковалівському. Лист від 13.I.1957 // ЦДАМЛМ, ф. 149, оп. 1, спр. 88, арк. 7.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ В.М. Бейліс – А.П. Ковалівському. Лист від 3.IX.1960 // Там само, арк. 81–82 зв.

⁸ В.М. Бейліс – А.П. Ковалівському. Лист від 15.IV.1961 // Там само, арк. 108.

⁹ В.М. Зуммер – М.І. Вязьмітіній. Лист [б/д], 1947 р. з Ташкента до Києва // Архів Інституту археології НАНУ, фонд М.І. Вязьмітіній [без реквізитів].

¹⁰ Б.І. Зданевич. Про взаємини східних слов’ян з тюркськими народами за домонгольських часів / До питання про тюркські елементи в східнослов’янських, зокрема в українській мові /, С. 72–73. Рукопис зберігається у бібліотеці Інституту мовознавства НАНУ.

¹¹ Йдеться про такі роботи: Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX вв. Ереван, 1962; Армянская книга на Украине в XVII ст. // Книга. М., 1962. Т. 6.; Історія вірменської колонії на Кримі, 1964 (вірм. мова) та ін.

¹² Інститут історії НАНУ. Службовий архів, оп. 1, спр. 47.

¹³ І.М. Бондаренко. Стан і перспективи розвитку сходознавства в Україні // УІЖ, 1965, № 6, С. 146–148.

¹⁴ А.П. Ковалівський. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVII–XX віках // Антологія літератур Сходу. Харків, 1961, С. 9–122.

¹⁵ Праця Ковалівського “Зв’язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки” опублікована у ж. “Східний світ”, 1995, № 2–1996, № 1; друга залишається у рукописі.

¹⁶ В.М. Бейліс – А.П. Ковалівському. Лист від 4.ІІ. 1966 // ЦДАМЛМ, ф. 149, оп. 1, спр. 89, арк. 98 зв.

¹⁷ Там само. Лист від 4.І. 1968 // Там само, арк. 124–124 зв.

¹⁸ Цит. за статтею Н. Бондаренко та І. Бондаренка “Обшири наукового Орієнту. Досвід А. Кримського в розвитку орієнталістики. Кілька проблем щодо орієнталістики сьогодні // Літературна Україна, 1968, 6 лютого, С. 2.

¹⁹ Інститут історії НАНУ. Службовий архів, оп. 1, спр. 447.

²⁰ Матеріали до (1933–1937) п’ятирічного плану науководослідчої роботи ВУАМЛІН // ЦДА ГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 26–27.

²¹ Інститут історії НАНУ. Службовий архів, оп. 1, спр. 447.

²² Інститут архівознавства НБУВ, ф. 262, спр. 1, арк. 3–19.

²³ Інститут архівознавства НБУВ, ф. 262, оп. 2, спр. 12, арк. 7–30.

²⁴ Там само, спр. 21.

²⁵ Інститут архівознавства НБУВ, ф. 262, оп. 1, спр. 466, арк. 10.

²⁶ Там само, спр. 416, арк. 2.

²⁷ Ю.М. Кобищанов. Не пора ли возобновить ВУНАС // Азия и Африка сегодня, 1990, № 3.

²⁸ Создана ассоциация украинских востоковедов // Азия и Африка сегодня, 1990, № 9, С. 47.

²⁹ Інститут архівознавства НБУВ, ф. 262, оп. 1, спр. 495, арк. 8.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, спр. 466, арк. 10.

³² Я. Полотнюк. Сходознавство у Львівському університеті // Східний світ, 1993, № 2, С. 124–132.

³³ В.С. Рибалкін. Приватний архів.

³⁴ В.В. Седнев. Приватний архів.

³⁵ О.І. Галенко. Приватний архів.

³⁶ О. Божко. Засновано УАСА // Літературна Україна, 1989, 13 липня, С. 4.

³⁷ Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Службовий архів, оп. 1, спр. 1966.

³⁸ Там само, спр. 1967.

³⁹ В. Остапчук. Український Гарвард та розвиток сходознавчих наук в Україні // Східний світ, 1993, № 1, С. 140–141.